

Paula Kaulić

INSTITUCIJA BRAKA I CEREMONIJE POVEZANE S TIME U GRČKO-RIMSKOM SVIJETU

UVOD

Institucija braka po suvremenom pravu obično se definira kao trajna zajednica života između muškarca i žene koja je uređena zakonom. Danas su žene i muškarci u ravnopravnom položaju, imaju međusobna prava i dužnosti kao bračni drugovi, zbog čega se današnji pojam braka razlikuje od antičkoga u kojem žene nisu imale ista prava. U antici je najvažniji razlog za brak bilo stvaranje potomstva.

Atenski građanin u brak je stupao da bi imao barem jednog muškog potomka koji će nastaviti lozu i štovati će uspomenu na oca, kao što je i on štovao kult svojih predaka. To se smatralo neophodnim za pokojnikovu sreću na drugom svijetu. U biti, osnovni razlog za brak ležao je u vjeri. U Sparti su okorjele neženje kažnjavali zakonom, tj. oni su bili izloženi ritualnom vrijeđanju.

Za rimski brak, posebno u njegovim starijim oblicima (brak, lat. *cum manu*), presudan element bio je vlasti muškarca (*manus*). U kasnije doba starinski brak izašao je iz običaja i do jačega izražaja došla su određena prava supruge (npr. imovinska prava i mogućnost razvoda po njezinoj volji). Unatoč tome, i taj brak dosta se razlikuje od suvremenoga, jer rimski brak nije bio pravna, nego socijalna ustanova samo s određenim pravnim posljedicama.

GRČKA

Običaji Homerovoga doba

Grk je imao samo jednu zakonitu ženu. Nezakonita djeca koju je imao s robinjama često su u njegovoj kući odrastala uz zakonitu djecu. Djevojke se prema starinskom običaju "kupovine žene" prosililo bogatim darovima. To je samo naizgled tako, jer su žene sa sobom donosile miraz u muževu kuću. Djevojka je za svoje vjenčanje sama spravljala opravu. Trebala je istkati haljine i djeverušama, a one su ju nakon gozbe odvodile u muževu kuću. U kući je žena bila veoma poštovana. Njezin stolac nalazio se uz mužev, a zapovijedala je i nad sluškinjama unutrašnjega dijela kuće.

Atena

Žene atenskih građana nisu imale nikakva prava, baš kao ni robovi. Zavisani i podređeni položaj žena u Ateni odražavao se u njihovom djevojačkom životu i načinu njihova stupanja u brak. Djevojke se nisu mogle slobodno nalaziti s mladićima, a gotovo da uopće i nisu izlazile iz svojih ženskih odaja kuće (*gineceja*). One jedva da su se pojavljivale u unutrašnjem dvorištu svog doma, živjele su daleko od svih nepozvanih pogleda, pa čak i od muških članova svoje vlastite obitelji. Sve što su mogle naučiti mlade Atenjanke, naučile su od svojih majki i baka, a nerijetko i od svojih sluškinja. U prvom redu to se odnosilo na kućanske poslove, kuhanje, obradu vune i tkanje, te ponekad i na malo čitanja, pisanja, računanje i glazbu. Vjerske svetkovine mladim djevojkama bile su gotovo jedina prilika za izlaske.

Neke od njih učile su plesati i pjevati kako bi mogle nastupiti u vjerskom zboru, koji je bio strogo odijeljen od zbora mladića. Za djevojku je u svemu odlučivao i odabirao joj njezina muža tzv. *kyrios*. On je mogao biti njezin otac, no ukoliko ga nije imala, onda je to bio brat po ocu, djed ili netko od zakonitih skrbnika.

Atenjani nisu imali zakonsku obvezu u pogledu braka poput Spartanaca, ali su imali jak pritisak javnoga mišljenja, jer se prijekorno gledalo na samaštvo. No, ako je nečiji brat bio oženjen, te ukoliko je on imao muško potomstvo, bilo je lakše ostati neženja. Izgleda da je većina Atenjana u brak stupala zbog vjerskih i društvenih konvencija, prije nego zbog osobnoga zadovoljstva. Prema riječima pjesnika Menandra, brak je bio "nužno zlo" (4. st. pr. Kr.).

Nije bilo državnih zakona koji su u Ateni zabranjivali incest, a veza između roditelja i djeteta smatrala se sablažnjivom i bila je podložna božjoj kazni. To prikazuje Sofoklov *Kralj Edip*. Ova sablazan vrijedila je za brak između brata i sestre iste majke, no polubrat se smio oženiti sestrom istoga oca. Temistoklova kći iz drugog braka Mneziptolema udala se za svoga brata Arheptolida s kojim nije imala istu majku. U običajnom pravu načelo endogamije kao bračnih veza unutar jedne društvene skupine, odnosno kao brak bliskih rođaka, nije bilo tek dozvoljeno, nego čak i preporučljivo. U nedostatku muških potomaka, nasljednica svog oca mogla je biti jedino njegova kćerka (*epiklera*). Ona se morala udati za najbližega rođaka koji ju je htio, u čemu se vidi važnost očuvanja loze te nastavka obiteljskoga kulta.

U Ateni su se djevojke mogle udavati već s dvanaest i trinaest godina, ali izgleda da se uglavnom čekalo da navrše četrnaest ili petnaest godina. Mladići u pravilu nisu stupali u brak prije navršene osamnaeste godine, tj. prije punoljetnosti. Često su čekali završetak vojne službe (*efebije*), koju su služili od navršene osamnaeste do navršene dvadesete godine. Zbog toga su česte bile znatne dobne razlike između supružnika. Hesiod je savjetovao da muškarac treba s napunjenih trideset godina oženiti šesnaestogodišnju djevojku.

Zaruke

Ugovaranje braka između građanina i građanske kćeri u Ateni je predstavljao postupak koji se doslovno nazivao "urudžba zaloga" (*engýe*). To je značilo više nego zaruke u današnjem smislu riječi. Radilo se u stvari o usmenom sporazumu, koji je ujedno bio svečani dogovor između budućeg supruga i djevojčina *kyriosa*. Njih dvojica bi se tom prilikom rukovali uz izmjenju nekoliko veoma jednostavnih rečenica. Budući da se sve odvijalo usmenim putem, pri dogovorima su sudjelovali svjedoci koji su mogli potvrditi da je do njega uistinu došlo. Upitno je da li je buduća supruga prisustvovala toj ceremoniji, no ukoliko jest, zasigurno da ju se nije pitalo za osobno mišljenje. Glava obitelji imala je oduvijek vlast nad svojom djecom te nad robovima. Glava je odlučivala o njihovom životu i smrti, a ukoliko je tako glava htjela, mogla ih je prodati drugom *kyriosu*. U Ateni su se djevojke mogle udavati i bez miraza, no to je bila rijetkost. Davanje miraza bio je svojevrsan znak po kojem se razlikovalo zakonite brakove od prilježništava. Otac nije morao zastupati punoljetnog budućeg supruga, pa je on sam odlazio sklopiti svoje zaruke. Vjerojatno je najprije tražio očev blagoslov, te je svoju zaručnicu odabrao po njegovom savjetu. Takve zaruke predstavljale su još čvršće obećanje braka i teže raskidivu vezu među zaručnicima. Atenjani su golemu važnost pridavali svakoj svečano danoj riječi te svim postupcima obrednoga tipa. Date riječi i postupci, čak i ako nisu bili popraćeni zakletvom, za sobom su povlačili ozbiljne posljedice. Čovjek u takvim okolnostima nije mogao prekršiti danu riječ, jer se vjerovalo da bi ga bogovi okrutno kaznili za taj prekršaj. Možemo pretpostaviti da su se zakletve sklapale pred kućnim žrtvenikom, osim prokletstva (*ará*). Svaka formula kojom se tko pred bogovima obvezao, imala je za Grke magijsku moć. Ipak, najmanje jedan slučaj razvrnutih zaruka poznat je u 4. st. pr. Kr.

Demostenov otac je na samrtni svom rođaku Demofontu obećao svoju petogodišnju kćer. Demofont je odmah primio miraz, a djevojčicu je trebao uzeti kad stasa za udaju, tj. za deset godina. To obećanje nije bilo ispunjeno i nikada nije došlo do braka.

Dan vjenčanja

Iako ne znamo sve pojedinosti u svezi vjenčanja (grč. *ékdotis*, doslovno znači predaju zaručnice mužu), možemo iznijeti općenitu predodžbu o njemu. Od trenutka zaručnica brak je bio zakonski valjan, no zajednički život dvoje ljudi bila je njegova konačna i opće priznata svrha, jer glavni cilj njegova sklapanja bilo je rađanje potomstva. Preseljenje mlade u muževu kuću predstavljalo je ostvarenje braka (*gámos*). Preseljenje je bilo glavni ženidbeni obred koji je u normalnim prilikama uslijedio ubrzo nakon zaručnica. No, stari Grci su iz nekih praznovjernih razloga čekali da nastupi vrijeme punoga Mjeseca. Ukoliko se radilo o godišnjim dobima, čekali su da nastupi zima. Mnogo brakova sklopljeno je u sedmom mjesecu, prema atenskom kalendaru *gamelion* se poklapa s današnjim siječnjem, koji je bio posvećen božici braka Heri. Doslovan prijevod riječi *gamelion* je "mjesec vjenčanja". Obredi su započinjali dan prije nego je zaručnica promijenila dom. No, najprije su se prinosele žrtve Zeusu, Heri, Artemidi, Apolonu i božica nagovaranja Peiti. Zaručnica je bogovima zavjetovala svoje igračke i predmete s kojima se služila u djetinjstvu. Zatim je uslijedio glavni obred "očišćenja", kada je povorka odlazila po vodu na izvor Kaliroja te se mladencima pripravljala kupka. Na dan vjenčanja domovi mladenaca ukrašavali su se vijencima od maslinovog i lovorovog lišća. Kod oca mlade prinosele su se žrtve bogovima i priređivala se gozba. Mlada je sudjelovala u toj svečanosti obučena u svoje najljepše ruho, imala je ovjenčanu glavu i lice prekriveno koprenom. Bila je okružena prijateljicama i djeverušom (*nimfeutrijom*) koja joj je pomagala pri svadbenom obredu. Djever (*paroh*) se uvijek nalazio uz mladoženju. Po običaju su muškarci i žene sjedili odvojeno za vrijeme gozbe. Za svadbeni ručak servirala su se tradicionalna jela poput kolača od sezama, koji je ujedno bio zalag plodnosti. *Amfital* (dječak čija su oba roditelja živa) kružio je među uzvanicima nudeći im kruh iz košare uz obredne riječi misterija - *utekoh zlu, nađoh bolje*. Mlada je primala darove po završetku ručka. Možda je tada podigla veo s lica koji ju je štitiio od uroka i zlih duhova u času kada je od djevojke postajala ženom. Predvečer se okupila svadbena povorka koja je vodila mladu u njezin novi dom. Jedan od mladoženjinih prijatelja upravljao je kolima s upregnutim mazgama ili volovima na kojima su se mladi supružnici odvozili iz kuće u kuću. Mlada je nosila roštilj i sito, koji su bili ujedno simboli kućanskih poslova koju ju čekaju. Rodbina i prijatelji išli su polako za kolima uz svjetlost baklji pjevajući *himenej* (svatovac) uz pratnju *kitare* i svirale. Na vratima mladoženjine kuće mladence su dočekali njegovi roditelji. Otac je bio ovjenčan mirtom, a majka je držala baklju. Mladu su zatim obasipali orasima i suhim smokvama, a to je bio običaj i za primanje novokupljenoga roba u kuću. Zatim joj je ponuđen komad svadbenoga kolača od sezama i meda, te dunja i datulja kao simboli plodnosti. Zatim je mladi par ulazio u bračnu odaju (*thálamos*). Vrata odaje zatvorio bi i čuvao jedan mladoženjin prijatelj (*thyrorós*). Ostali su glasno pjevali i bučili, vjerujući da time mogu zaplašiti zle duhove. Sjaj i raskoš svadbenoga dana ovisili su, naravno, o materijalnim prilikama. Ponekad je svadbeni objed bio toliko golema gozba, da je nekoliko puta zakonom bio ograničen broj svatova. Svetkovina je znala potrajati i dan nakon vjenčanja, kada su roditelji mlade uz zvukove svirala svečano donosili mladencima darove (*epaulía*). Tom prilikom uručivao se vjerojatno i miraz obećan na dan zaručnica. Ubrzo zatim mladi suprug priredio bi pripadnicima svoje fratrije gozbu od žrtvovanih životinja. Sudionicima mladoženja nije predstavljao svoju ženu, nego je na taj način svečano objavljena ženidba te su njegovih muški potomci na tom obredu primljeni u njegovu fratriju.

Rastava braka

Muž je uvijek imao pravo otjerati ženu bez opravdanoga razloga. Ako je na sudu bio dokazan preljub koji je ona počinila, muž ju je morao otjerati ili mu je prijetila *atimija*. Čest uzrok rastavama bila je neplodnost. Budući da se već ženio kako bi osigurao održavanje loze i države, muž je protjerivanjem “neplodne žene” održavao vjersku i patriotsku dužnost. No, muž koji bi otjerao svoju ženu morao je vratiti miraz, pa je ta obveza predstavljala u mnogim slučajevima učinkovitu kočnicu porastu broja rastava. Rastava braka odvijala se neformalno ukoliko bi tako zatražio muž, ali kad bi rastavu zatražila žena, bilo je sasvim drugačije. Pred zakonom ona je bila u bespomoćnom položaju. Jedini izlaz bio je odlazak arhontu, kao prirodnom zaštitniku slabih i nemoćnih, te mu pismeno navesti sve razloge na kojima se temelji zahtjev za rastavu braka. Arhont bi ocijenio težinu uvreda što ih je žena pretrpila. Vrlo je vjerojatno da dokazana muževa nevjera nije bila dostatan razlog za rastavu, jer je atensko, dakle izričito muško društvo, sasvim lijepo podnosilo muškarčevu seksualnu slobodu. No, ukoliko bi sud ustanovio batine i zlostavljanje, žena je tek tada imala dostatan razlog za rastavu braka. Unatoč tome, javnost je i dalje s prijezirom gledala na ženu koja se rastala od muža.

Položaj žene

U povučeni život žene brak nije unosio bitnu promjenu. Bilo je pravilo da poštena žena mora biti u kući, a ulica je samo za nevaljalice. Bila je sumnjiva i ona žena koju je radoznalost zadržavala na kućnom pragu. Obično su muškarci ili robovi odlazili na trg po potrebite namirnice. Ipak, po ovom pitanju potrebno je napraviti razliku među pojedinim društvenim slojevima. Atenjani koji su bili siromašni i koji su živjeli u tijesnim stanovima, lakše su dozvoljavali ženama izlazak iz kuće. One su često radile i izvan kuće kako bi pomogle prehraniti obitelji. Mnoge su bile prodavačice na tržnicama. S druge strane, Atenjani iz srednjeg i bogatijeg sloja bili su po tom pitanju puno stroži. Njihove žene imale su na raspolaganju daleko veći i udobniji *ginecej*, a često i unutrašnje dvorište u kojem su mogle šetati skrivene od nepozvanih pogleda. S vremena na vrijeme i bogatija Atenjanka morala je obaviti osobnu kupovinu (npr. haljine ili obuću) te izaći u grad. U tom slučaju obavezno je imala pratnju, tj. neku od robinja koja je morala poći s njom. Žene su češće izlazile samo povodom državnih blagdana ili obiteljskih svečanosti. Ženu nije smjelo zanimati ono što se zbiva izvan kuće. To se ticalo samo muškarca. Žena i nije imala prilike razgovarati s mužem, koji je gotovo uvijek bio odsutan i koji vrlo vjerojatno da nije ni jeo zajedno s njom. Kada je Atenjanin pozvao goste, žena se nije pojavljivala u prostoriji u kojoj se održavala gozba (*andronu*), osim možda kako bi nadzirala robovsku poslugu. Ona nije pratila muža kada bi on bio pozvan prijateljima u goste. Jedino prilikom obiteljskih proslava žene su se družile s muškarcima. Ipak domom je vladala i o svemu je brinula žena. Ključevi koje je držala uza se, posebno ključevi smočnice i podruma, bili su znak njezinoga autoriteta. Naravno, muž joj je i to mogao oduzeti. Izgleda da su intimnosti, razgovori i stvarna ljubavi među supružnicima iz Atene bili rijetkost. Muškarci su jedni druge posjećivali i redovito se sastajali na Agori, sudovima, skupštinama te pri poslovima. A žene su živjele i kretale se među sobom. *Andron* i *ginecej* uvijek su bili odvojene cjeline. Položaj žene u Ateni krajem 5. st. pr. Kr. doživio je znatnu promjenu. Muškarci su odlazili u ratne pohode ili čuvali stražu na bedemima, pa možemo reći da ih je peloponeski rat natjerao na češće izbijanje iz kuće, nego što je to bio slučaj u mirnodopskom razdoblju. Mnoge žene počele su se ponašati slobodnije. Odlazile su same po vodu ili u kupovinu na trgu. Po uzoru na Spartanke koje nisu živjele zatvorene kao Atenjanke, i one su se počele slobodnije ponašati sa svojim muškarcima.

Zbog svega toga osnovana je posebna služba koja je nadzirala ponašanje žena, osobito njezinu rasipnost, a visoki činovnik koji je obavljao tu službu zvao se *ginekonom*.

Izvanbračne aktivnosti

Budući da su na svoje supruge gledali isključivo kao na majke njihove djece te kao gazdarice svojih domova, Atenjani su svoje seksualne i sentimentalne potrebe, koje nisu mogli zadovoljiti kod kuće, često zadovoljavali izvan kuće s drugim muškarcima i ženama. Čini se da su mnogi Atenjani u 4. st. pr. Kr. imali inoću (*pallaké*) uz zakonitu suprugu. Neki autori smatraju da se tome pribjegavalo kako bi se smanjilo naglo opadanje stanovništva u vrijeme Peloponeskog rata. Tako je Atenjanima bili dopušteno da uz zakonito vjenčanu suprugu Atenjanku imaju još jednu ženu, pa i ako je strankinja, kako bi im rodila nasljednike. *Hetere* su bile dame s kojima su Atenjani uživali u društvenim priredbama. Neke bolje *hetere* uspjele su se udati za članove vladarskih porodica, te u helenističko doba mogle su postati čak i kraljice. Svojom ljubaznošću i umiljatošću *hetere* su često vezivale svoje ljubavnike uz sebe. Vjerojatno je da su mnoge *hetere* bile slobodnije i šire obrazovane od atenskih građanki, posebice po pitanju glazbe, pjevanja i plesa. Mnoge među njima svirale su *aulos* (svirala, frula) i goste su na gozbama razveseljavale svirkom, pjesmom i plesom.

Rađenje djece

U staroj Grčkoj brakovi nisu bili naročiti plodonosni, jer je muž svoje seksualne potrebe mogao lako zadovoljiti i izvan braka. S druge strane, on se često uslijed siromaštva ili sebičnosti bojao "novih usta" koja je trebao nahraniti, pa se i njegov imetak u tom slučaju dijelio na veći broj nasljednika. Platon savjetuje da je po zakonu primjeren broj djece najmanje jedno muško i jedno žensko dijete. Kad se radilo o isključivoj nasljednici *epikleri*, Solon je savjetovao da onaj tko bi ju oženio s njom bračne dužnosti izvršava najmanje tri put mjesečno, kako bi što prije došao do muškog potomka kome će ostaviti svoj *oikos*. Menandar najbolje opisuje često osjećanje starih Grka, te kaže da nema nikog nesretnijeg od oca, osim oca s previše djece. Uostalom velika razlika između kćeri i sina bila je da će sina siromah uvijek othraniti, a kćer će i bogataš izložiti. Uglavnom uvriježen bio je pobačaj te izlaganje novorođenčeta, kako bi se izbjeglo prebrojne obitelji. Zakon je štitio pravo budućeg djetetova gospodara, tj. oca, a majkama ni robinjama nije bilo dozvoljeno izazvati pobačaj bez muževa pristanka. Aristotel je smatrao da se po pitanju pobačaja najprije mora utvrditi kad zametak postaje živo biće u pravom smislu, odnosno da li je on u trenutku pobačaja živo biće ili nije. Jedan prastari vjerski propis iz Kirene razlikuje oblikovan i još neoblikovan zametak, pa se nakon spontanog pobačaja najprije treba postupiti obrednom očišćenju kao da je umro član obitelji. U drugom slučaju postupa se kao pri običnu porodu. Ne radi se o nekom načelu koje bi čedu priznalo pravo na život prije rođenja, nego samo o vjerskoj pobudi. Na sličan način vjera je zabranjivala čedomorstvo, no ne i da bude prepušteno smrti od gladi ili nezbrinutosti. Dakle, čedomorstvo se poduzimalo više-manje ravnodušno, budući da dijete još nije sudjelovalo u životu društvene zajednice. Smatralo se da dijete niti ne postoji dok nije posebnim obredom primljeno u zajednicu te dok barem djelomično ne postane osobom, odnosno sve dok nije dobilo vlastito ime. Smrt čeda tada nije izazivala jednako prirodne osjećaje kao danas. Roditelj bi dijete koje nije želio othraniti ostavljao negdje vani. Naravno, nezakonita djeca puno su češće "izlagana", nego zakonita djeca. Netko je mogao uzeti to novorođenče te ga othraniti u roba. Katkad su tu djecu othranjivale žene koje nisu mogle zatrudnjeti - hineći najprije trudnoću pred mužem, podvalile su mu željenoga sina. Atenjanke su rađale djecu okružene ukučankama. *Maja* je bila svaka starija žena ili služavka sposobna izvršavati *omfalotomiju*, tj. presijecanje pupčane vrpce. U težim slučajevima obraćalo se za pomoć primalji ili liječniku.

Kuću se prije djetetova rođenja premazivalo smolom, da bi se odagnali zli duhovi, a zbog vjerovanja da će smola zaštititi dom od okaljanosti. Po grčkom vjerovanju svaki porod kaljao je majku i ukućane, tako da niti jedna žena nije smjela rađati u hramu. Čim bi dijete izašlo iz majčine utrobe, na kućna bi se vrata objesila maslinova grančica ako je bio sin, ili vuna na vrpca ako je bila kćer – sve u znak veselja i obavijesti susjedima o rođenju i spolu djeteta. Obiteljsko slavlje (*amfidromije*) uslijedilo je petog ili šestog dana po porodu. Tad bi se izvršilo obredno očišćenje majke i sviju koji su sudjelovali u porodu. Zatim se vršio obred prihvatanja djeteta u društvenu zajednicu – nosili su ga trčeci oko ognjišta (*amfidrómia* ima značenje optrčavanja i trka uokrug). Za tu prigodu svi bi se članovi obitelji okupili zajedno. Dijete je tako postalo članom zajednice koje je trebalo othraniti. Glava obitelji više nije imao prava otarasiti ga se. Obitelj bi se opet okupila deset dana nakon poroda, kada su se vršili novi obredi i gozbe. Djetetu se tom prilikom nadijevalo ime. U Ateni je bio običaj da najstariji sin dobije ime djeda po ocu, no to nije bilo strogo pravilo i imalo je mnogo izuzetaka. Dijete je na kraju obreda dobilo darove od rođaka te amajlije. Desetoga dana majka se smatrala očišćenom i mogla se vratiti svakodnevnim kućanskim poslovima.

Sparta

Za razliku od Atene, u Sparti su do određene dobi edukacija i odgoj djevojčica i dječaka bili jednaki. Fizička sposobnost bila je jednako važna za muškarca i za ženu. Djevojke su učile jahati i upravljati kočijom te su sudjelovale u raznim natjecanjima kao što su trčanje, hrvanje, bacanje diska i koplja. Možda su se muškarci i djevojke natjecali na istom natjecanju, ali u posebnim kategorijama. Djevojke su kao i muškarci, na natjecanjima sudjelovale gole. Spartanke su se kao i Spartanci ponosile svojim intelektualnim znanjem jer je sustav odgoja za djevojke u Sprati uključivao je i proučavanje umjetnosti. Vrline Spartanke nisu bile skromnost i mirnoća. Upoznavanje sa seksualnošću, brakom i materinstvom bilo je uključeno u odgoj što ih je pripremalo da se kao zrele osobe uključe u društveni život. Prema grčkim standardima, Spartanke su, za razliku od Atenjanki relativno kasno stupale u brak, negdje oko osamnaeste godine, dakle kada su već bile potpuno zrele. Muškarci su se ženili u dobi oko dvadeset i pet godina. No, muž je bio obvezan živjeti u zajedničkoj baraci sa svojim drugovima, pa se ženi prikradao noću. Okorjeli neženje bili su podložni ritualnom vrijeđanju. Na žalost, izvori ne govore o tome je li Spartanka mogla izreći svoje mišljenje glede odabira muža. Njezin otac je obavljao odabir. Hinjena otmica bila je dio ženidbenog obreda. Otetu mladu mladoženja bi povjerio ženi (*nimfeutriji*) koja ju je ošišala, obukla ju u mušku odjeću i obuću, te ju je ostavila samu ležati u mrklome mraku na slamarici. Pogostivši se po običaju sa svojim drugovima, mladoženja je ušao k njoj i prenio ju na krevet. Nakon što bi s njom proveo neko vrijeme, vratio bi se svojim drugovima na spavanje. Dijeljenje žene među muškarcima je bio općenito prihvaćen i tradicionalan običaj. Tri ili četiri muškarca mogli su dijeliti istu ženu, a djecu se držalo da su zajednička. Ukoliko je muškarac već imao djecu, običaj je bio i čast, da svoju ženu preda prijatelju. Dakle, Spartanci su bili monogamni, a žene poligamne, tj. imale su istovremeno više od jednoga muža. No, muškarci su imali apsolutnu kontrolu u procesu dijeljenja žene, pri čemu se ženu nije pitalo za mišljenje. Na prvi pogled taj običaj djeluje čudno i nastrano, no uzmemo li u obzir da su Spartanci često bili odsutni i zaposleni vojnim obvezama, iz pisanih izvora je potpuno razvidna njegova opravdanost. Spartanci su svoje žene rado slušali te su im dopuštali uključivanje u javni život zajednice. Od arhajskoga doba, kada su muškarci zbog ratova često na duže vrijeme bili daleko od kuće i domovine, može se pratiti utjecaj žena u javnom životu.

Žene su postajale odvažne i hrabre ponašati se poput muškaraca i pred svojim muževima su slobodno iznosile svoje mišljenje, a posjedovale su i vlastita zemljišta. U Sparti je vjerojatno postojao običaj miraza, prema kojem se kćerima predavao dio obiteljskoga imanja pri stupanju u brak. Najvažnija zadaća slobodne Spartanke bilo je rađanje djece. Zato se velika pažnja posvećivala njezinoj fizičkoj spremnosti, jer se vjerovalo da će to pridonijeti rođenju snažnoga i zdravoga potomstva. Novorođenče se davalo najprije na pregled plemenskom vijeću staraca. Ako bi oni utvrdili njegovu dobru i čvrstu građu, odredili bi da se dijete mora othraniti. Ukoliko bi dijete bilo rođeno s urođenom manom ili kao kržljivo, bacili bi ga u ponor podno Tajgeta. Prije toga Spartanke svoju djecu nisu prale vodom, nego vinom, da bi ispitale njihovo zdravstveno stanje. Smatralo se da padavičava i boležljiva djeca neće izdržati dodir s čistim vinom, te da će se početi grčiti ili previjati od muke. Spartanke se ponosila sinovima koji su izdržali pranje u vinu, a oni su ju zbog toga kasnije iznimno poštovali. Iako su one relativno malo vremena provodile s njima, do odlaska na vojni odgoj naučila ih je kako postati hrabar i ponosan ratnik. San svake odane spartanske majke bila je slavna smrt sina u bitci. Neke Spartanke odlazile su tako daleko, da su bile u stanju ubiti svoje osramočene sinove. Taj čin smatrao se časnim.

RIM

Brak je bio društveno značajan i predstavljao je često savez dvije familije, što je imalo veliku važnost i u političkom životu. Po rimskom shvaćanju, brak je zahtijevao objektivni i subjektivni element. Stvarna zajednica muškarca i žene bila je objektivni element, a trajna namjera, odnosno želja bračnih drugova da život nastave kao muž i žena – *affectio maritalis*, bila je subjektivni element braka. Oba elementa morala su egzistirati istovremeno. Uslijed nepostojanja jednog od elemenata, brak bi završavao. Za razliku od grčkoga, rimski brak bio je strogo monogaman. Djevojke su mogle stupiti u brak već u dvanaestoj godini, a mladići u četrnaestoj godini.

U Rimu su uz brak postojale i druge trajne zajednice između muškarca i žene, koji nisu smatrane *matrimonium iustum*. Tu se ubrajaju konkubinat (*concubinatus*) i kontubernij (*contubernium*). Konkubinat je bio trajna zajednica života slobodnih osoba različita spola bez *affectio maritalis*. Muškarci i žene živjeli su u takvim odnosima kada nisu mogli sklopiti brak zbog određenih razloga. Najčešći razlog bile su velike socijalne razlike, od kojih su neke i pravno sprečavale brak, npr. osobama iz senatorskoga staleža zabranjeno je bilo stupiti u brak s oslobođenima, te općenito osobe rođene u slobodi (*ingenui*) nisu mogle stupiti u brak s ženama iz kategorije *infamnih* osoba (npr. glumice, preljubnice i prostitutke). Socijalno gledajući, konkubinat je neka vrsta braka manje vrijednosti (*inaequale coniugium*). On je često imao javno priznanje, pa se može reći da je u određenoj mjeri bio tretiran kao i brak. Unatoč tome, takve zajednice nisu imale učinak braka ni za muža ni za ženu, a pogotovo ne za njihove potomke. Djeca rođena u tom odnosu smatrala su se izvanbračnom. Za njih je vrijedio pravni položaj njihove majke. Pravno gledajući ta djeca nisu s ocem bila u svezi ikoje vrste, i svakako nisu bili njegovi zakoniti nasljednici, jer nisu ni potpadali pod njegovu očinsku vlast (*patria potestas*). Opseg konkubinatskih odnosa i pravnih posljedica koje su oni izazivali smanjivao se tijekom post-klasičnoga doba, što se vidi na primjeru tzv. ustanove naknadnog sklapanja braka (*subsequens matrimonium*). Kontubernij je bio trajna zajednica života između robova ili između slobodne osobe i roba. Ta veza također nije imala pravni učinak i položaj djece iz toga odnosa bio je sličan onome kod konkubinata.

Tijekom post-klasičnoga doba zabranjena je nasilna podjela tih zajednica, kako bi se poboljšao položaj robova koji su živjeli u tim zajednicama.

U smislu vlasti nad ženom postojale su dvije vrste brakova. Brak *cum manu* prevladavao je u starije doba u Rimu. Žena je u tom braku ulazila u agnatsku familiju svoga muža. Tako je dospjela pod njegovu vlast, a ukoliko je muž bio osoba *alieni iuris*, dospjela je pod vlast njegova *patris familias*. Na taj način agnatska veza s prirodnom familijom bila je raskinuta. Muževa vlast nad tom ženom načelno se nije razlikovala od očinske vlasti (*patria potestas*) nad djecom. Tako je ona došla u isti položaj u kojem su se nalazila njegova ženska djeca, dakle bila je *filiae loco*. U protivnom, stekla bi socijalni položaj svoga muža te bi postala *mater familias*. Imala je i zakonito nasljedno pravo da kao član nove familije postane njezin agnat. No, to pravo žena je gubila u dotadašnjoj familiji koju je napustila. Budući da ženska osoba *alieni iuris* nije stekla imovinsko-pravnu sposobnost, sva njezina imovina, ukoliko ju je imala prije braka (npr. ako nije bila pod očinskom vlašću), pripala je odmah novom mužu, tj. patre *familiasu* familije u koju je došla. Takav oblik braka odgovarao je karakteristikama starinske rimske familije u kojoj je *pater familias* imao vlast nad svim osobama. U drugom obliku braka *sine manu*, žena je službeno i dalje pripadala svojoj prirodnoj familiji i nije došla u vlast muža. Budući da je njezina agnatska, a i kognatska veza ostala uz prirodnu familiju, te žene su i nadalje ostale pod *patria potestas* dotadašnjih patre *familiasa*. No, ukoliko je bila osoba *sui iuris*, tada je došla u tutorstvo očevih agnata. S obzirom na to, zadržala je zakonsko nasljedno pravo svoje ranije familije, a u novoj ga ne bi stekla, budući nije bila u agnatskoj vezi s njom. U braku *sine manu* vrijedilo je načelo odvojene imovine u imovinsko - pravnom smislu, a budući je žena prije stupanja u brak bila *sui iuris*, zadržala je i dalje svoju vlastitu imovinu. No, ukoliko je bila *alieni iuris*, imovinu je stjecala pod svojim patre *familiasom*. Brak *cum manu* postao je potkraj Republike više izuzetak, nego pravilo, jer su privredne prilike bile razvijene i familija je pomalo izgubila svojstvo proizvodne i potrošne jedinice. Potkraj klasičnog perioda taj oblik braka sasvim je nestao.

Uvjeti i prepreke za brak

Bilo je potrebno ispuniti određene uvjete da bi nastao valjani rimski brak (*matrimonium iustum, matrimonium legitimum*). U prvom redu, potrebno je bilo pravo za sklapanje braka (*ius conubii*, ili skraćeno *conubium*). To pravo imali su rimski građani i *Latini prisici* (*Latini veteres*). Rimljani su mogli *ius conubii* dodijeliti kao posebnu privilegiju ne-građanima Rima, no to su rijetko činili. U najranije doba rimskog građanstva, plebejci nisu imali *conubium* s patricijima, ali 445. pr. Kr. priznala im ga je *Lex Canuleia*. No, njima ni tada nisu otklonjena sva ograničenja u svezi s mogućnošću sklapanja braka, budući da je Augustovo ženidbeno zakonodavstvo uvelo nova ograničenja, npr. zabranu braka između senatora i oslobođenice. U post-klasičnom dobu također je bilo zabranjeno sklapanje braka između pripadnika pojedinih socijalnih skupina, a naročito između ljudi koji su bili određenih zanimanja poput kolona, pojedinih grupa obrtnika, te jednako tako i između kršćana i nekršćana te sl. Uz postojanje *ius conubii* za sklapanje valjanoga braka bila je potrebna i djelatna sposobnost, pa je muškarac morao imati navršenih četrnaest, a žena dvanaest godina. *Impuberes* i duševno bolesni ljudi zato nisu mogli sklopiti valjani brak. Po Justinijanovu pravu to je bilo onemogućeno i kastriranima, jer se smatralo da oni nisu sposobni vršiti funkciju zbog koje je brak ustanovljen. Za sklapanje valjanoga braka potrebna je bila suglasnost patre *familiasa* za osobe *alieni iuris*, podjednako za muškarca i za ženu. Razvojem rimskoga prava dolazi do znatnih promjena tog uvjeta. U najstarije doba patre *familiasa* budućih supružnika sporazumno su odlučivali o svemu.

U klasično doba uz pristanak patre familiasa tražila se suglasnost zaručnika, a u post-klasično doba suglasnost zaručnika bila je dovoljna za sklapanje valjanoga braka, čak i kada se pater familias tome protivio. Brakove peregrina Rimljani su prosuđivali po pravu dotične zajednice. Brak između rimskoga građanina i peregrina (*matrimonium iniustum*) nije donosio posljedice valjanoga braka. Čak po jednom zakonu s kraja reпублиke (*Lex Minicia*), dijete iz takve veze nasljeđivalo je nepovoljan status roditelja, tj. pravni položaj roditelja koji nije imao rimsko građanstvo. Uz sve spomenuto, za sklapanje valjanoga rimskoga braka potrebno je bilo da ne bude nekih okolnosti koje bi danas nazvali bračnim smetnjama. U teoriji se dijelje na apsolutne i relativne, ovisno onemogućuje li se sklapanje braka s bilo kojom ili samo s jednom osobom. Već postojeći brak smatrao se apsolutnom smetnjom, budući da je brak bio strogo monogaman po rimskome pravu. Tzv. *infamia* stizala je svakoga tko je u drugi brak stupio prije nego je raniji prestao. U apsolutne smetnje ubrajali su se zavjeti djevičanstva te aktivna vojna služba za koju se smatra da ju je ukinuo Septimije Sever početkom 3.st. Krvno srodstvo ubrajalo se u relativne smetnje. Naime, brak je bio zabranjen u bilo kojem stupnju srodstva. Mijenjali su se pogledi što se tiče pobočne linije srodstva (kolateralala). U staro doba zabranjen je bio brak između pobočnih srodnika čak i do sedmoga stupnja srodstva. Za vrijeme klasičnoga doba to je ograničenje uglavnom vrijedilo do četvrtoga stupnja pobočnog srodstva. Posebnom senatskom odlukom (*Senatus consultum*) iz 49. po Kr., dopuštalo se sklapanje braka u trećem stupnju pobočnoga srodstva, da se omogući brak između Klaudija i njegove nećakinje Agripine. Kasnije je Kostantin tu odluku ukinuo. Srodstvo preko robova (*cognatio servilis*) također je smatrano zaprekom pri sklapanju braka. Srodstvo na temelju usvajanja također je bila prepreka za sklapanje braka, u istom stupnju kao i kod krvnoga srodstva. Za vrijeme principata tutoru i njegovim bližim srođnicima je bilo zabranjeno sklapanje braka sa šticeničom prije nego bi tutor položio račun o upravljanju imovinom, te dok šticeničica ne navrší 25 godina starosti. To se također ubraja u relativne smetnje kao i tzv. *tempus lugendi*. Udovica nije smjela ponovno stupiti u brak prije nego što "ožali muža". Vrijeme žalosti (*tempus lugendi*), trajalo je deset mjeseci u klasičnom dobu, a kasnije je produženo na godinu dana. U ranije doba to vrijeme bilo je moralna dužnost, a kasnije *tempus lugendi* dobio je pravnu vrijednost da se uklone sumnje o očinstvu naknadno rođenoga djeteta (*postumus*). Kršenje te zabrane nije učinilo brak nevažećim, ali ženu i njezine srođnike te novoga muža, ukoliko je znao da *tempus lugendi* nije istekao, stizala je *infamia*. Žena bi uz to gubila sve što je eventualno naslijedila od umrloga muža. Ta zabrana u post-klasičnom dobu bila je protegnuta i na slučaj prestanka ranijega braka razvodom.

Zaruke (*sponsalia*)

Sklapanju rimskoga braka prethodile su zaruke (*sponsalia*), koje se nisu smatrale nužnim uvjetom za brak. U staro doba patre familiasi budućih supružnika međusobno su se sporazumijevali o budućem braku svoje djece, što su činili u obliku formalnoga starinskoga pravnoga posla sponzije (kasnije je nazvana stipulacijom), odakle dolazi i naziv ove institucije. Naziv se zadržao i nakon prestanka formalizma, kada su zaruke bile valjane i bez pristanka patre familiasa. Prema Florentinovoj definiciji zaruke su dogovor i uzajamno obećanje budućega braka. Zaruke su u najstarije doba stvarale obvezu prilikom sklapanja braka, no njihova obvezatnost ubrzo je prestala, među ostalim i zbog načela rimskoga prava o punoj slobodi sklapanja braka (*libera matrimonia esse antiquitas placuit*). U post-klasično doba pojavljuje se ponovno ideja o obveznosti zaruka pod utjecajem orijentalnih shvaćanja, a možda i kršćanstva. Tada se uvodi i neka vrsta kapare (*arra sponsalicia*) koju bi stranka izgubila ako odustane od zaruka.

Druga stranka, koja je kaparu primila, morala je vraćati u tom slučaju četverostruki iznos, odnosno dvostruki po Justinijanovom pravu. Od te kapare razlikuju se zaručnički darovi koji su od starine uobičajeni. Zaruke su se sastojale od obećanja zaručnika koje bi jedno drugom izrekli pred određenim brojem rođaka i prijatelja – svjedoci, među kojima su bili gosti pozvani na zajedničku gozbu kojom je završavala svečanost. Zaruke bi se ostvarile kad bi zaručnik uručio zaručnici više-manje skupe poklone te simbolično jedan prsten. Zaručnica bi odmah morala staviti prsten od pozlaćena željeza ili od čistoga zlata “na onaj prst lijeve ruke do malog prsta”. I danas se nosi vjenčani prsten na tom prstu, koji i danas zbog toga nazivamo prstenjakom.

Oblici sklapanja braka

Oblici sklapanja braka ovisili su o tome jesu li zaručnici, tj. u starije doba njihovi patre familiasi, imali namjeru brakom osnovati muževu vlast nad ženom (*manus, matrimonium cum manu*). Prema tome, brak *cum manu* sklapan je u formalnim oblicima: *confarreatio* i *coemptio*. Po učinku se tome s vremenom približio neformalni brak, koji se nazivao *Usus*. *Confarreatio* je svečani oblik sklapanja braka. Bio je popraćen određenim vjerskim obredom u kojem su uz zaručnike prisustvovali *pontifex maximus*, *flamen Dialis* (Jupiterov svećenik) i desetorica svjedoka. Glavni dio obreda bilo je prinošenje žrtve Jupiteru u obliku kolača napravljenog od pira (vrsta žitarice). Tim obredom zaručnici su sjedinjeni po božanskom i ljudskom pravu, pa se zato simbolično predavala voda i vatra, te su se spajale desne robe mladenaca (*dextrarum iunctio*). U staro doba ovaj oblik sklapanja braka bio je privilegija patricija. Neke visoke svećeničke funkcije mogli su obavljati samo građani koji su rođeni u braku sklopljenom na ovaj način. *Coemptio* je sklapanje braka u obliku prividne kupnje. U tom pravnom poslu sudjelovali su patre familiasi te budući supružnici. U kasnije doba i sami zaručnici mogli su obaviti taj čin. Ovaj oblik sklapanja braka nestaje već početkom klasičnoga doba. No, njegova forma i dalje je korištena u druge svrhe, naročito kao način za promjenu ženina tutora ili kao način pravljenja oporuke. *Usus* je bio najjednostavniji način sklapanja braka te je bio u najširoj upotrebi. Nakon godine dana zajedničkoga života, žena bi potpala pod muževu vlast. To se moglo izbjeći ako žena u toku godine dana jednom izostane iz muževe kuće tri noći uzastopno (*trinoctium usurpandi causa*). Najvažniji običaj što se tiče ovog oblika sklapanja braka bio je dovođenje zaručnice u kuću zaručnika (*in domum deductio*). Ovaj brak razlikovao se od konkubinata po tome što je kod njega postojao *affectio maritalis*.

Dan vjenčanja

Mlada se započela spremati večer prije svadbe. Kosu je stezala crvenom mrežom. Obukla bi tuniku bez poruba (*tunica recta*), koju bi pridržala vunanim pojasom s dvostrukim čvorom (*cingulum Herculeum*). Povrh toga oblačila je ogrtač (*palla*) boje šafrana te sandale iste boje. Na vrat bi stavila metalnu ogrlicu, a na glavi preko kose nosila je učvršćene šest umjetnih vitica odvojenih vrpčama (*seni crines*), koje su vestalke nosile cijelo vrijeme službe, te je stavila na sebe narančasti veo s plamenim odsjajima (*flammeum*). Veo je skrivao gornji dio lica i na njega se stavljala jednostavno ispletena kruna od mažurane i vrbene (u Cezarevo i Augustovo doba), a kasnije od mirte i narančina cvijeta. Mlada se te večeri oprastala od svojih dječjih igračaka i predavala ih je svome Laru. U krugu svoje obitelji, mlada je ujutro dočekala mladoženju, njegovu obitelj i prijatelje. Zatim su svi otišli u najbliže svetište ili su u kućnom atriju prinijeli žrtvu bogovima. Žrtvovali su se najčešće svinje, katkad ovce, a rjeđe goveda. Čim bi završilo žrtvovanje došao bi *auspex* s desetoricom svjedoka. Svjedoci su stavljali svoje pečate na ženidbeni ugovor. *Auspex* je imao jako važnu ulogu.

Naime, on bi nakon ispitivanja utrobe žrtvovane životinje, mogao zajamčiti naklonost bez koje ženidba osuđena od bogova, ne bi mogla biti valjana. Čim on izgovori riječi koje potvrđuju tu naklonost, mladenci bi izmijenili svoj uzajamni pristanak. Mlada bi tada izgovorila: *Ubi tu Gaius, ego Gaia* (Gdje si ti Gaj, ja sam Gaja). Time bi obred završio i svi prisutni čestitali bi povicima *Feliciter!* – Sretno! Zatim bi svi sjedali za stol i gozba je potrajala do večeri. Kad se spustila noć došlo je vrijeme da se mlada otrgne iz majčina zagrljaja te njezino odvođenje u suprugovu kuću. Povorka je tada krenula gradom. Svirачi flaute bili su na čelu povorke, a za njima je išlo pet bakljonoša. Vesela povorka putem bi pjevala vesele i raskalašene pjesme. Kad bi se približili određištju bacali bi orahe, slatkiše i sitan novac okupljenoj djeci. Odjekivanje oraha po popločenom putu označavalo bi sreću koja u budućnosti čeka mladu. Mladencima bi prvo prišla tri mladoženjin prijatelj. Prvi mladoženjin pratilac (*pronubus*) mahao bi svadbenom bakljom načinjenom od glogovih šiblja. Zatim bi druga dvojica podigla mladu i prenijela preko praga njezinog novog doma koji je bio okićen bijelim zastavama i zelenilom. Nakon mlade (*nova nupta*) ušle bi njene tri pratilje. Dvije bi nosile simbole njezinih vrlina i kućanskih poslova, jedna preslicu, a druga vreteno. Tada bi mladoženja pružio mladoj vodu i vatru, osnovne elemente za život. Zatim bi treća pratilja, po dostojanstvu prva (*promuba*), odvela mladu do bračne postelje. Muž bi joj skinuo ogrtač i počeo razvezivat *nodus herculeus* te bi se svi pomoćnici diskretno i brzo povukli kako nalaže pristojnost i običaj.

Dos i donatio

U imovinskim odnosima supružnika poseban položaj imala je imovina s posebnom namjenom – *dos* (miraz), koju rimski pravници definiraju kao imovinski doprinos koji sama žena, njezin pater familias ili drugi srodnici daju mužu da bi lakše snosio troškove kućanstva. *Dos profecticia* bio je miraz koji je davao pater familias, a *dos adventicia* miraz koji je potjecao iz drugih izvora. Po starijem shvaćanju miraz je ulazio u imovinu muža kao njegovo trajno vlasništvo, te je mogao s njime slobodno raspolagati. To je bilo i sasvim logično u braku *cum manu*. No, kada je prevladao brak *sine manu*, a naročito kada je razvod braka postao veoma česta pojava, pojavilo se shvaćanje da treba osigurati vraćanje miraza, jer se počelo smatrati da i žena ima određena prava na svoj miraz. U početku to se izvršavalo u obliku posebne stipulacije (*cautio rei uxoriae*) kojom se ugovaralo vraćanje miraza. Tijekom vremena razvilo se shvaćanje da miraz u slučaju razvoda braka treba vratiti i kada to nije posebno ugovoreno. Ako muž ne bi izvršio svoju obvezu, protiv njega bi se podigla posebna tužba (*actio rei uxoriae*) koja je spadala u *actions bonae fidei*. Po Justinijanovu pravu miraz se načelno uvijek morao vratiti, osim u slučaju kada je žena isključivo kriva za razvod. Darovanje prije braka (*donatio ante nuptias*), usporedo s mirazom, još je jedan oblik imovinskih odnosa vezanih za brak koji su imali poseban pravni režim. Zaručnik ili njegov pater familias darivali bi zaručnicu određenim stvarima, tj. imovinom s istom namjenom kao i za *dos*. Ženi bi se time osigurala izvjesna sredstva u slučaju razvoda ili muževe smrti. Muž je upravljao imovinom iz donacije, te bi imovina pripala djeci u slučaju prestanka braka zbog njegove smrti, no žena je imala pravo njezinoga uživanja. U slučaju razvoda braka muževom krivnjom donacija je pripala ženi. U svemu ostalom pravni režim donacije počeo se izjednačavati s režimom *dos-a*, pa je donacija nazvana *contrados*.

Prestanak braka

Iako se brak smatrao trajnom zajednicom života muškarca i žene, ipak je mogao prestati zbog određenih činjenica i okolnosti. To se događalo dijelom bez volje bračnih drugova, a i dijelom po njihovoj želji. Smrt (*capitis deminutio*), naknadno nadošla bračna smetnja i razvod (*divortium*) razlozi su na koje se svodi prestanak braka.

Do prestanka braka može dovesti smrt jednog ili obadvoje bračnih drugova. Preživjeli bračni drug može stupiti u drug brak, a od supruge se tražilo da poštuje *tempus lugendi*. Kod *capitis deminutio maxima* gubila se pravna sposobnost, što je dovodilo i do prestanka braka. Pad u ropstvo neprijatelja također je imao jednake posljedice. Po Justinijanovu pravu drugi bračni drug trebao je čekati pet godina od zarobljavanja, ako bi prije toga sklopio drugi brak, smatralo se da je izvršio razvod bez razloga i to ga je pogađalo imovinski. U slučaju *capitis deminutio media*, odnosno gubitku građanstva (npr. progonstvo u doba Republike) također bi došlo do prestanka braka. Kazna deportacije (*deportatio*), koja je zamijenila raniji republikanski oblik te kazne, nije dovodila do prestanka braka po Justinijanovu pravu. *Capitis deminutio minima* dovodila je do prestanka braka samo ako se radilo o braku *cum manu*, zato što je njome prestajala agnatska veza, a u kasnije doba, kada brak *sine manu* postaje pravilo, nema učinak na brak. Osim u rijetkim slučajevima brakova *cum manu*, tada bi prestao samo *manus*, a brak je i dalje postojao. Pojava naknadne bračne smetnje može dovesti do prestanka braka. To može biti npr. kad svekar adoptira snahu, pa dolazi do prestanka braka, jer se smatralo da tada dolazi do incesta budući je supruga postala adoptivna sestra svoga muža. Brak bi prestajao razvodom (*divortium*) po volji jednog ili oba bračna druga. U Rimu je oduvijek vladao načelo o slobodi razvoda braka (*liberum matrimonium*), pa se tako za razvod nisu zahtijevali određeni zakonski razlozi te nije bila potrebna intervencija suda. Razvod je bio akt koji su poduzimale same stranke. Naravno, treba razlikovati razvod između braka *cum manu* i braka *sine manu*. Supruga u starom braku *cum manu* bila je pod vlašću muža pa nije mogla sama odlučivati o razvodu. Jedino muž ili njegov pater familias imali su pravo odlučivati o razvodu. Muž i žena, ali i njihovi patre familiasi, koristili su se pravom na razvod u braku *sine manu*. Tijekom vremena to je pravo očeva ograničeno te naposljetku i ukinuto. Tako su na kraju samo bračni drugovi mogli razvesti brak. Prema načelima staroga rimskog prava, brak *cum manu*, sklopljen u formalnom obliku, razvodio se aktom koji je bio suprotan činu sklapanja (tzv. *contrarius actus*). *Confarreatio* je prestajala u obliku difereacije (*diffarreatio*), a brak sklopljen u obliku koempcije (*coemptio*) prestajao je suprotnim pravnim poslom (*remancipatio*) budući da mu je kao osnova nastanka važila mancipacija. Brak *usus*, koji je doveo do muževe vlasti (*manus*), prestajao je po muževu nalogu stvarnim prekidanjem bračne zajednice. Što se braka *sine manu* tiče, za razvod je bila dovoljna jednostrana izjava o razvodu (*repudium*) – bilo usmena, pismena, upućena preko glasnika te kao faktično prekidanje bračne zajednice. Ranije doba za to nije zahtijevalo posebnu formu. Jedino je bitna bila namjera razvoda i njezin trajan karakter, tj. nije smjela biti izraz trenutnoga raspoloženja. No, iz rimskih izvora (npr. iz djela Cicerona, Marcijala, Gaja) vidi se ipak da je i u ovo doba za razvod bilo uobičajeno izgovaranje određene formule. Ukoliko je htio razvesti brak, muž je rekao ženi: *tuas res tibi agito* (nosi, pokupi sa sobom svoje stvari). Ako je žena htjela razvesti brak onda bi ona rekla mužu: *tuas res tibi habeto* (zadrži za sebe svoje stvari). Ipak, te izjave nisu utjecale na valjanost razvoda, nego su bile odavno uobičajene, što vidimo u Zakoniku XII ploča koji to poznaje.

ZAKLJUČAK

Većina atenskih građana stupala je u brak zbog vjerskih i društvenih konvencija. Sve je bilo usredotočeno na sreću i napredak *oikos*, tj. male društvene i vjerske zajednice, kakva je novi dom te na rađanje potomstva koje će osigurati budućnost tom domu. Za Atenjane mnogi su običaji i zakoni u pogledu prilježništva bili veoma tolerantni. Uz zakonito vjenčanu suprugu imali su još jednu ženu. U Sparti su žene bile poligamne, a muškarci monogamni, tj. jedna žena je imala više muževa. U Rimu brak je bio strogo monogaman. Po rimskom shvaćanju brak je bio socijalna ustanova s određenim posljedicama u pravu. Za sklopiti brak bila su potrebna dva bitna elementa: faktučna zajednica života muškarca i žene, te želja bračnih drugova da žive zajedno – tzv. *affectio maritalis*. Bile su dvije vrste braka s obzirom na vlast nad ženom: brak *cum manu* i brak *sine manu*. Konkubinat i kontubernij su također trajne zajednice života muškarca i žene, ali nisu ulazile pod pojam *matrimonium iustum*. Za sklapanje braka bili su potrebni određeni uvjeti: postojanje *ius conubii*, djelatna sposobnost (muškarac je morao imati navršenih četrnaest, a žena dvanaest godina), suglasnost patre familiasa (u post-klasično doba se nije tražila). Bračne zapreke dijele se na apsolutne (već postojeći brak, zavjet djevičanstva, aktivna vojna služba) te relativne (krvno srodstvo, adoptivno, srodstvo preko robova, tutor ne smije stupiti u brak sa štičenicom, *tempus lugendi*). *Conffarreatio*, *coemptio* bili su formalni oblici sklapanja braka *cum manu*. Vremenom im se pridružio i neformalni oblik *usus* koji je bio najjednostavniji, pa je bio u najširoj upotrebi. Razlozi koji dovode do prestanka braka svode se na smrt, *capitis deminutio*, naknadnu bračnu smetnju te razvod (*divortium*).

LITERATURA

1. *Antički Rim. Panorama jedne civilizacije*, Beograd – Ljubljana, 1967.
2. Sue Blundell, *Women in ancient Greece*, Harvard University Press, 2001.
3. J. Carcopino, *Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva*, Zagreb, 1981.
4. R. Flaceliere, *Grčka u doba Perikla*, Zagreb, 1979.
5. A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb, 1942.
6. A. Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1981.